

Тарас ГРИНЕВИЧ

**ОЛЬГЕРД ГУРКА І ДИСКУСІЇ ДОВКОЛА ІСТОРІЇ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ПОЛЬСЬКІЙ МІЖВОЄННІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ**

Після закінчення Першої світової війни польський народ, що понад століття був поневоленим, відновив власну державність. В умовах незалежної польської держави постали нові реалії політичного існування польського суспільства, що потребували перегляду політичних та історіографічних концепцій. На зміну ідеям піднесення національної боротьби за незалежність постала необхідність переосмислення свого минулого задля прогнозування майбутнього. Особливо відчутною була потреба відмови від ідеалізованих історичних образів, що протягом бездержавного періоду слугували вихованню патріотизму. Їх місце повинен був зайняти прагматичний образ минулого, що з усіма своїми перевагами та недоліками мав стати відправним пунктом для формування історичного світогляду майбутніх поколінь поляків у перегляді реалій свого існування. Особливо актуальною така переоцінка була щодо проблем історії стосунків поляків з сусідніми народами, зокрема тими, що входили до складу Першої Речі Посполитої і перебували в орбіті геополітичних амбіцій нової Другої Речі Посполитої. Найбільш гостро це питання постало щодо спільної історії поляків та українців, яких поєднували як факти вдалої співпраці, так і трагічні сторінки кривавих воєн на взаємознищення. Потребу вироблення нового погляду підсилювала й необхідність пошуку міжнаціонального консенсусу обох народів вже в умовах Другої Речі Посполитої. Центральною проблемою, актуалізованою історичною пам'яттю суспільства, стала історія Хмельниччини, що мала емоційні та контroversійні оцінки в історіографії обох народів і була складною темою як для фахових істориків, так і для широких кіл інтелігенції також у ХХ ст.

Історіографічний вектор української проблематики мав виразне політологічне спрямування. В міжвоєнній польській історичній науці склались дві протилежні історіографічні орієнтації – “західна” та “східна”, представники яких схилялися відповідно до ідеологій політичних таборів “національних демократів” та прихильників Юзефа Пілсудського. Представники “західної” історіографічної орієнтації вважали

пріоритетним для розвитку Польщі її західний вектор зовнішньої політики та інтеграцію в середовище західноєвропейських країн. Натомість історики “східної” орієнтації бачили доцільність східного вектора розвитку Польщі, акцентуючи її цивілізаційну місію в регіоні Центральної та Східної Європи. Ідеали такої політики Польщі вони бачили в періоді монархії Ягеллонів, коли була створена держава міжнародної співпраці та верховенства права. Саме зв’язки істориків “східної” історіографічної орієнтації з політичним табором Ю. Пілсудського, що зробив низку проектів “санації” різних сторін суспільного життя Другої Речі Посполитої та налагодження польсько-українського порозуміння, інтенсифікували процес переоцінки усталених історичних візій, що призвело до оновлення історичної науки. Найяскравіше вказані прояви “ревізіонізму” в польській історичній науці міжвоєнного періоду відобразились у творчості Ольгерда Гурки.

Зацікавлення сучасних істориків проблемами переоцінки історичних візій та формуванню нових концептуальних і методологічних засад історіописання посприяли зростанню інтересу до діяльності О. Гурки. Особливо багато уваги його ідеями зміни концептуальних понять основних польських історичних шкіл приділили такі сучасні польські дослідники, як Єжи Матерніцкі¹, Анджей Грабські², Збігнев Ромек³ та Марія Вежбіцка⁴. Але попри значну увагу сучасної науки до ідей О. Гурки спеціального дослідження його бачення періоду Хмельниччини досі немає. Натомість дослідження висвітлення проблем Хмельниччини в працях О. Гурки дозволить реконструювати контекст історії України в науковому доробку вченого. Також акцент на проблемах козацько-польських воєн середини XVII ст. допоможе визначити вагомість цієї проблематики для всієї польської історичної свідомості. Розгортання ж дискусії між польськими істориками міжвоєнного періоду дозволить краще зрозуміти особливості трансформації самої польської історичної науки в даний період.

Ольгерд Гурка (1887–1955) розпочав свій науковий шлях під час навчання в університетах Львова та Відня. Справжню наукову школу пройшов у свого вчителя – видатного польського історика-медієвіста першої третини XX ст. Станіслава Закшевського, під керівництвом котрого захистив докторську працю у Львівському університеті (1909). Під час Першої світової війни служив у Польських Легіонах. Після закінчення військової кар’єри 1925 року став учителем історії у львівських гімназіях. Як прихильник політичного табору Ю. Пілсудського, він протягом 1927–1930 рр. був головним редактором газети “Dziennik Lwowski”, що виступала з позицій підтримки правління уряду санації. З 1934 р. працював професором Львівського університету, а в 1931–1938 рр. – генеральним секретарем Східного інституту в Варшаві. В роки Другої світової війни керував відділом справ національностей при емі-

граційному уряді в Лондоні, де, зокрема, обстоював ідею порозуміння з українцями. Після війни О. Гурка повернувся до Польщі і з 1954 р. продовжив викладацьку працю у Варшавському університеті⁵.

Свої перші дослідження О. Гурка присвятив періоду польського середньовіччя, де у зв'язку з дослідженнями історії Сілезії заперечив тезу німецьких істориків про цивілізаційну роль німецьких колоністів на цих землях в XII ст. Але найяскравіше його історіографічні ідеї почали проявлятися вже в працях 30-х рр. “Чорноморська проблема в політиці польського середньовіччя. Частина I: 1359–1450”⁶ та “Історична реальність та потреби Польщі на південному сході”⁷. Зокрема, в першій з них він вступив у полеміку з поглядами медієвіста, дослідника історії міста Львова, Олександра Чоловського на події польсько-молдавської війни 1359 р., що перейшли з його досліджень у всі наступні праці польських істориків, заперечивши саме існування в цей час молдавської державності. В наступних дослідженнях полеміка між обома дослідниками продовжилася вже щодо проблем історії Хмельниччини і часто набирала гострого, подекуди особистого, характеру. Наприклад, у відповідь на низку “найвищою мірою непристойних зауважень” у праці Чоловського щодо поглядів Гурки, останній звинуватив його у використанні “неавтентичних джерел та фальшивих цитат”. У згаданих працях О. Гурки відобразились його візії причин занепаду Польщі через шляхетську сваволю та слабкість королівської влади, що кореспондувалось з поглядами істориків, прихильних табору Ю. Пілсудського, на потребу сильної влади та провідну роль керівної особи в політичному житті. Також проглядається близькість його поглядів до постулатів Краківської історичної школи, представники якої основну причину падіння Першої Речі Посполитої бачили у внутрішньому занепаді польського суспільства, виродженню “шляхетської демократії” та політичного устрою держави.

Перші праці О. Гурки виразно позиціонують дослідника як прихильника “східної” історіографічної орієнтації⁸. Велика увага автора до проблем відносин Польщі з Наддунайськими князівствами, Кримським ханством та Османською імперією вказує на його прихильність до ідеї пріоритетності східного вектора зовнішньої політики Речі Посполитої. Також він поставив під сумнів ряд центральних для польської політичної думки та історіографії концепцій. Зокрема, О. Гурка підважив основи ідеї “Польщі, як передмур'я християнства”, визначивши маргінальність мілітарних конфліктів Польщі та Османської імперії і охарактеризувавши Річ Посполиту не як “мур” Європи від татарської загрози, а як терени експлуатації з боку Кримського ханства її економічних та людських ресурсів⁹. У своїх працях він указував на часту недооцінку владою південно-східного напрямку розвитку і оцінював польську політику в цьому напрямку як історію втрачених можливостей та занапашених проектів.

У своїх дослідженнях історії Польщі XVI–XVII ст. Гурка висунув гасло “ревізіонізму” всієї польської історичної науки, під яким розумів “висвітлення в історичній науці і використання для шкільних цілей безоглядної правди про історію, здобуту через застосування найновіших наукових методів, опертих на незаперечні факти, статистичні дані і об’єктивні результати досліджень [...], що мають ціллію перегляд ряду оцінок”¹⁰. На противагу його “ревізіонізму”, професор Оскар Халецький висунув термін “традиціоналізму” як збереження усталених в історіографії концептуальних висновків і оцінок.

Центральне місце в дослідженнях О. Гурки займала проблема переоцінки історичних уявлень на період польсько-козацьких війн середини XVII ст., що склалися в польській історіографії і в свідомості широкого суспільного загалу у міжвоєнний період. Розв’язуючи її, дослідник, як першочерговий чинник у формуванні сучасної йому історичної свідомості, визначив впливи образів минулого, навіяних романом Генріка Сінкевича “Вогнем і мечем”. Історик зазначав, що “образ, накинутий цілому польському народові 50 років тому, з так геніально і постійно діючою силою, є вирішальним для нашого відчуття минулого більше, аніж всі університетські кафедри разом взяті”¹¹. Сінкевичівські картини минулого через процес шкільного виховання безпосередньо впливали на формування історичних уявлень поколінь поляків і, вкоренившись у свідомості, транслиювалися на саму історичну науку. Однією з безпосередніх причин такого стану речей Гурка бачив у формуванні польської історіографії всього попереднього бездержавного періоду з оглядом на практичні цілі виховання патріотизму. З таких позицій у польському суспільстві, шкільництві та історичній науці був сприйнятий роман Г. Сінкевича “Вогнем і мечем”, що розглядався як засіб для “зміцнення сердець”. З відновленням польської державності постала проблема зміни попередніх уявлень та цілей, що за нових реалій існування уже не мали застосування¹². Саме такий недоцільний, а навіть шкідливий вплив чинить “суцільно фальшивий образ Хмельниччини”, зображений у “Вогнем і мечем” на “виховання наших [польських] сучасних і майбутніх поколінь щодо українців і руської проблеми в минулому, як і в сучасності [...], загострюючи яскравість націоналізму, як по-польській, так і по-українській стороні”¹³. Попри негативний вплив художніх образів Г. Сінкевича таку ж роль, на його думку, відігравали і праці польського історика Людвіка Кубалі, що носили емоційно забарвлений характер суб’єктивних ідей автора. Подібний шкідливий вплив на українську історіографію, з свого боку вчинили, на думку ученого, праці М. Грушевського, що розглядав події XVII ст. крізь призму сучасної йому політичної доцільності.

Такі погляди О. Гурки викликали бурхливу реакцію як з боку широких кіл громадськості, так і з боку професійних істориків. Останні

поставили під сумнів висновки дослідника і звинуватили його у вибіркового використанні історичних фактів та викривленому їх висвітленні. Полеміка між опонентами поступово переходила межі наукової дискусії і нерідко набувала різкого особистісного характеру. Найзапекліші опоненти історика, бажаючи поставити під сумнів науковий характер його висновків, з сарказмом називали їх “одкровеннями”¹⁴. Гурка ж знаходив причини такого ставлення до своїх ідей в “непідготовленості читачького загалу”. Самі ж опоненти Гурки наголошували на “ударах по пам’яті славних героїв історичної повісті Сінкевича” і називали його праці “шкідливою боротьбою”¹⁵. Такі оцінки ідей дослідника та спроби відстоювати правдивість образів минулого у “Вогнем та мечем” вказували на саму суть полеміки – захист історичних уявлень та стереотипів, що побутували в свідомості польського народу та були тісно пов’язані з польською національною ідеєю. Спроби підважити історичні міфи розглядалися і серед широкого громадського загалу, і польськими істориками як удари по підвалинах самої польської національної свідомості.

Як представник політичного табору Ю. Пілсудського, О. Гурка обстоював погляди “східної” історіографічної орієнтації в польській історичній науці, що приділяла значну увагу “Ягеллонській ідеї”. Саме її прихильники розглядали період XV – першої половини XVII ст. в історії Речі Посполитої як час існування багатонаціональної держави з ідеологією міжнародної співпраці та демократії. З даних позицій період польсько-козацьких воєн середини XVII ст. оцінював і О. Гурка, вбачаючи в них громадянську війну, по суті “братовбивчу боротьбу” двох народів. З цієї позиції він звинувачує Сінкевича, котрий “не наводить жодного моменту, що це є боротьба побратимчих таборів, а лише протиставляє нібито козацьку дикість апофеозові шляхетства та олігархії”¹⁶. Такі погляди дослідника суперечили усталеній в польській історіографії і популяризованими в працях Людвіка Кубалі і Францішка Равіти-Гавронського поглядам на Хмельниччину як стихійний бунт суспільних маргіналів, метою якого було задоволення нижчих інстинктів мас до нищення всіх цивілізаційних здобутків.

Причини повстання на чолі з Хмельницьким О. Гурка бачив у засиллі в тогочасному суспільному житті магнатської та шляхетської олігархії. Автор підтримував думку видатного історика Юзефа Шуйського, котрий вважав, що козаки були “поляками, котрі збунтувались не проти Польщі, але проти форми управління, котра чинила їм утиски, проти безправ’я, котрому вони піддавались”¹⁷. Зі свого боку, Гурка висловлював навіть думку про збіжність політичних позицій козацтва та центральної королівської влади щодо панування коронного гетьмана та “королев’ят” в Україні, а також усунення посередництва у стосунках обох сторін¹⁸. Саме політика місцевої влади та магнатів мали

негативний вплив як на загальнодержавну справу, так і на становище краю та його населення. “Тогочасна колонізація України, будучи насправді перетасуванням схизматиків між собою, була національно безцільною, а державно – шкідливим баластом із сумнівною економічною користю”¹⁹. Також дослідник підкреслює вірність козацтва особі короля – “для них його особа була чимось божественним і вони відійшли [з-під Замостя – *Т. Г.*] з наказу Хмельницького, у відповідь на листи і посольства новообраного короля Яна Казимира, не лише спокійно, але і винятково дисципліновано”²⁰.

Розглядаючи Хмельниччину з позицій громадянської війни, О. Гурка підкреслював значну роль участі української шляхти у боротьбі по стороні козаків. Такі свої висновки історик зробив на основі проведеного В. Липинським дослідження козацького реєстру 1649 р. Гурка відзначив приналежність до козацького табору “тисяч шляхтичів з першорядних польських фамілій, не лише грецької віри чи дисидентів, але і римської, нерідко навіть членів сенаторських родів”²¹. Такими особами він зокрема вважає “винятково талановитого вождя”, “учня Жолкевського” – Богдана Хмельницького та “шляхтича, що писав дипломатичні листи до Лянцкоронського” – Івана Богуна. Підкреслюючи братовбивчий характер війни, Гурка відзначає участь представників одного шляхетського роду Хмелецьких у військах обох сторін конфлікту. В своєму дослідженні походження видатних постатей періоду Хмельниччини історик обстоював думку про шотландське походження Максима Кривоноса.

Запеклий опонент Гурки – Зигмунд Лясоцкі – знаходив в його працях пряме запозичення ідей із досліджень В. Липинського. Саме з його праць, на думку критика, історик почерпнув “недокладні дані про чисельність шляхти, що приєдналась до Хмельницького, відомості про Кривоноса як шотландця”. Саме його “тенденційне ставлення до поляків та глорифікації Хмельницького та козаків отримало особливу підтримку в доктора Гурки”²². Позиції О. Гурки опонував також його вчитель С. Закшевський, котрий, посилаючись на дослідження М. Грушевського, заперечив його шотландські корені та виводив козацького ватажка з місцевої збіднілої шляхти²³.

О. Гурка також пише про присутність козаків на службі в коронному війську. Він відзначає участь у війні 1648–1649 рр. вождя селянських загонів Ганжі та козацького ватажка Забузького, котрий, зокрема, займався налагодженням зв’язку між обложеним Збаражем та королівським військом. З даного питання в польській науці розгорнулася широка дискусія щодо особи посланця із Збаража до військ короля Яна Казимира Скетуського, що став прототипом для однойменного героя “Вогнем і мечем” Г. Сінкевича. О. Гурка, спираючись на звичай використання коронним військом у ролі посланців та шпигунів, головно, русинів, євреїв, німців, рідше – вірмен, але ніколи не поляків, зробив

висновок про його українське походження. Ще вагомим доказом дослідника були свідчення папського нунція при війську Яна Казимира Джованні де Торреса, який прямо називає Скжетуського русином та схизматиком²⁴.

Такі погляди на особу загальнонаціонального героя, прикладу для наслідування молодим поколінням поляків, сколихнули польську публічну думку і викликали гостру критику як зі сторони преси, так і наукових кіл, що намагались вберегти від посягань образ борця-патріота. Найзапеклішим опонентом Гурки в цьому питанні став Зигмунд Лясоцькі, який виступив проти “карикатурної постаті козака, вимальованої в фантазії титулованого професора університету, доктора Гурки”. Він провів дослідження згадок про особу Скжетуського в джерелах. На цій основі дослідник висунув ідею про походження прототипу сінкевичівського героя з католицького шляхетського роду з теренів Великопольщі. Ці висновки Лясоцького підтримав і С. Закшевський²⁵.

Запеклий спротив висновкам Гурки з боку деяких дослідників вказував на гостроту проблеми польсько-українських стосунків у баченні польського суспільного загалу. Непримиренний спротив викликали спроби “очищення” повстанців від ярликів кривавих грабіжників, підступних зрадників, примітивного та ворожого всякій цивілізації натовпу. Такі ідеї дослідника викликали спротив передусім через укоріненість у свідомості широких кіл польського суспільства міжвоєнного періоду ідей сарматизму, з його культом національної та соціальної вищості, а також ідеології націонал-демократичного політичного табору з постулатами асиміляції непольських народів Речі Посполитої. З іншого боку, ідеї О. Гурки та інших представників “східної” історіографічної орієнтації та політичного табору Ю. Пілсудського вказують на початки перегляду подій минулого та проєктів врегулювання польсько-українських стосунків у майбутньому в середовищі нової польської інтелектуальної еліти.

Центральне місце в наукових дебатах щодо ролі яскравих постатей у подіях середини XVII ст. посіла дискусія довкола діяльності “князя Яреми”, що тривалий час розглядався в польському суспільстві як втілення рис ідеального вождя “шляхетського народу” доби Хмельниччини і став символом непримиренності польсько-українського конфлікту. Погляди Гурки прямо суперечили укоріненому в польській історичній науці погляду на особу князя Яреми як непересічного вождя та полководця, самовідданого патріота батьківщини. Зростаюча глорифікація Вишневецького в історіографії розпочалась “Історичними нарисами” Людвіка Кубалі, що, на думку Гурки, були переповнені вигадками автора, створивши повністю протилежний до реальності образ. Пізніше ці ідеї були узагальнені у художньому образі князя Ієремії у “Вогнем і мечем” Г. Сінкевича, а також у популярних нарисах історії козаччини Ф. Равіти-Гавронського. В 30-х рр. вони безпосередньо вплинули на

відображення діяльності князя Яреми у працях В. Томкевича “Ієремія Вишневецький” та Л. Фроня “Оборона Збаража”. В своїх дослідженнях О. Гурка змалював цілком протилежний образ Я. Вишневецького, охарактеризувавши князя як “вигнанця, підступного грабіжника, мучителя, направо і наліво плануючого змови, що раз за разом втікав від ворога [...], що міг пориватися вбити самого короля і вирізати сенаторів з помсти за демаскування його як судового шахрая”²⁶. Така позиція викликала шквал критики і з університетських кафедр, і зі сторінок періодики. Особливо активно з позиціями О. Гурки полемізували Владислав Томкевич (щодо політичної та суспільної ролі князя) та Мар’ян Кукель (про військову сторону його діяльності).

Аргументуючи свої погляди, О. Гурка навів факти пограбування Вишневецьким маєтків удів і сиріт по його родичах, а також підступного захоплення володінь інших шляхтичів. Але найвагомим звинуваченням проти князя Яреми було наведення даних про його змову з Б. Хмельницьким. Доводячи свою позицію, Гурка вступив у дискусію з військовим істориком генералом М. Кукелем, зокрема, з ідеєю останнього щодо неможливості надання військової допомоги відступаючим силам коронного гетьмана Миколи Потоцького з боку князя. Спираючись на методику подібних обрахунків у “Нарисі військової історії” самого М. Кукеля щодо маршрутів походів Яна Собеського в 1672–1681 рр.²⁷, він виражував відстань і час, потрібні на дорогу для військ Вишневецького. Така необхідність часу для походу військ Яреми складала 3–5 днів, тоді як князь не пройшов дану відстань і за 3–4 тижні, чим цілеспрямовано допустив до розгрому коронних військ під Корсунем. Цю позицію історика заперечив В. Томкевич у своєму дослідженні битви під Кумейками 1637 р. Він висунув версію про те, що відмова допомоги з боку Вишневецького не зумовила зміну планів М. Потоцького після звістки про жовтоводську поразку. На думку дослідника, дії коронного гетьмана були задалегідь сплановані згідно з досвідом тактики боротьби проти козацьких повстань, здобутих ще в кампанії проти Павлюка в 1637 р.²⁸ Іншими свідченнями О. Гурки на користь змови Я. Вишневецького та Б. Хмельницького було їх листування, де князь та козацький гетьман підкреслюють свої дружні стосунки. Про це також свідчили факти карної експедиції військ Хмельницького проти повстанських загонів Небаби, що пограбували маєтки князя, та відправлення гетьманом винуватців цього інциденту на покарання до Вишневецького²⁹.

Компрометувало князя Ярему також звинувачення його у втечі з Задніпров’я та похід на Правобережжя з метою захисту власних маєтків. Тут О. Гурка вступив у дискусію з протилежною позицією дослідника діяльності Ієремії Вишневецького В. Томкевича³⁰. Найбільше закидів О. Гурка висловив щодо пограбування князем зібраних львів’янами коштів на оборону міста та полишення напризволяще безборонного

Львова. Доводячи свою позицію, історик заперечив думку М. Кукеля про неможливість оборони міста і довів, що князь Ярема не планував захищати Львів, наймаючи не піхоту, а виключно кавалерію, яку хотів використати як засіб тиску на елекційному сеймі³¹.

Також О. Гурка заперечив військові заслуги Я. Вишневецького, що підносились у польській історіографії. Зокрема, опонуючи відомому історикові Владиславові Конопчинському, він обґрунтовував тезу про втечу князя одним із перших у битві при Пилявцях. Дослідник підважив погляди про героїчну оборону Збаража коронними військами під керівництвом Вишневецького, висвітлені у дослідженнях М. Кукеля³² та В. Томкевіча³³, і вказав, що всією обороною командував насправді Анджей Фірлей. Також О. Гурка прямо заперечив твердження автора "Оборони Збаража в 1649" Л. Фронся про головну роль військ князя у обороні фортеці³⁴. Сам же історик вважав, що дії Я. Вишневецького не мали вагомого значення, а його популярність серед значного числа оборонців Збаража мотивував схильністю князя до бунтів, що було характерно рисою тогочасної шляхти³⁵. О. Гурка заперечив тезу про командування князем Яремою наступом коронного війська на третій день битви під Берестечком, у чому спирався на проведені М. Кордубою дослідження щоденників Осьвенціма. Він вважав, що популярні в польській літературі оповіді про цю особисту атаку князя на чолі польського війська є суцільною вигадкою Людвіка Кубалі³⁶. О. Гурка виводив початки глорифікації Я. Вишневецького з прославленням його особи євреями, з якими князь мав тісні економічні стосунки³⁷.

Зі свого боку, Гурка підносив військові заслуги Анджея Фірлея, Миколи Остророга, Адама Кісіля, організаторські та полководські таланти Єжи Оссолінського та короля Яна Казимира³⁸. Зауважимо, що такі оцінки діяльності окремих осіб відображають його погляди на визначальну роль особи правителя-лідера в житті суспільства, співзвучні концепціям представників політичного табору Ю. Пілсудського щодо значення міцної влади для спрямування суспільного прогресу. Також схвальні оцінки, висловлені істориком щодо дій Є. Оссолінського та А. Кісіля з мирного врегулювання конфлікту з козаками, позиціонують О. Гурку як прихильника концепцій міжнаціонального порозуміння та співпраці в межах Другої Речі Посполитої, що розроблялися табором санації. Сама ж критика піднесення особи князя Яреми на п'єдестал національного героя була спробою заперечення виховання молодого покоління поляків на прикладах одіозних постатей "героїв" польсько-українського протистояння.

"Ревізія" історіографії центральної для польської візії минулого доби Хмельниччини не могли оминати і методологічної сторони її досліджень. О. Гурка, вдаючись до критики численних досліджень, взявся шукати причини їх слабкої наукової цінності в недоліках самої дослід-

ницької методики, що використовувалась у польській історичній науці. Його зауваження перш за все стосувались значного суб'єктивізму, одностороннього розгляду досліджуваної проблеми та невикористання польськими істориками нових напрацювань європейської методології. Незадовільне становище історіописання він виявляв у його підпорядкуванні прагматичним потребам виховання, що “в бездержавний період могло мати агітаційну цінність”. Це стало причиною того, що сучасна Гурці польська історична наука перестала відповідати самому визначенню історії як “осягненню правди про минуле”. Досягти цього можна лише через логічну критику фактів, висвітлених в історичних джерелах. Натомість, у польській історіографії події XVI–XVII ст. “описуються зшиванням поруч себе легко доступних джерел, без попередньої критики, а не працею через логіку та методологію”³⁹.

Найяскравіше, як вважав О. Гурка, слабкість дослідницької методології проявлялась у працях, присвячених військовій історії, де дослідники не звертались до спеціальної методології, випрацьованої європейськими істориками. Це, наприклад, стало причиною його критики найбільш капітальної серед польських досліджень військової історії праці “Історія війн і воячини в Польщі” Тадеуша Корзона, що показала “нерозуміння суті операційних дій і не провела двостороннього дослідження кожної військової дії”⁴⁰. Саме в працях Т. Корзона та Л. Кубалі дослідник бачив початки сучасного йому дослідницького суб'єктивізму та перекручень, що сформували домінуючий в польській історичній науці “кубалівсько-корзонівський метод, котрий не дозволяє осягнути історичну реальність”.

Вагомий внесок в історичну науку О. Гурка зробив ревізією чисельності армій у війнах XVII ст. Свої, значною мірою революційні стосовно всієї попередньої польської історіографії дані, йому вдалося здобути, вдаючись до спеціальної методики, виробленої західноєвропейською наукою, котра ще не застосовувалась у дослідженнях польських істориків. Використовуючи специфічну методику досліджень спеціальної історичної дисципліни – військової історії, Гурка став фактичним зачинателем таких досліджень у польській історичній науці. Спираючись на досвід подібних обчислень у німецькій історіографії, проведений Гансом Дельбрюком, та на військові спостереження, він повністю заперечив астрономічні цифри воюючих армій, зокрема, козацькі – 200–500 тис. та татарські – 100–300 тис. Беручи за основу своїх обчислень офіційні переписи населення Криму, проведені російською окупаційною владою в 1783 р., і визначену ними чисельність населення в 155 тис.⁴¹ та можливі зміни в його чисельності протягом XVII–XVIII ст., він висуває цифру 180–200 тис. татарського населення Кримського ханства в XVII ст.⁴². Максимальну мобілізаційну можливість ханства він визначає на 40–60 тис., зазначаючи, що найчастіше в походах брало участь до 20–30 тис. воїнів.

Такі дані О. Гурки заперечував З. Лясоцкі на основі свідчень джерел XVI–XVII ст., хоча в своїй праці він переважно спирався на доволі суб’єктивні дані немусульманських джерел⁴³. Частково узгодити позиції обох дослідників спробував В. Конопчиньскі, котрий, погоджуючись на “обрізання традиційних чисел до половини”, відзначив потребу враховувати чисельність армій, наведену в джерелах. Можливими учасниками походів він вважає “грабіжників, що жили поза Кримом”, які могли значно збільшити чисельність війська⁴⁴.

О. Гурка в своїх дослідженнях військових сил визначив, що дані козацьких реєстрів 1649 та 1654 рр. насправді відображали реальний чисельний стан армії Хмельницького. Також історик визначив чисельність козацького війська під Замостям в 25–30 тис., під Збаражем – на 30–40 тис. (загальне число козацько-татарського війська складало 50–60 тис.), а під Берестечком – 40–50 тис. (а разом з татарами – 70–80 тис.). Саме невеликою чисельністю козацько-татарського війська в битві під Берестечком він мотивує невдалий для союзників перебіг кампанії⁴⁵.

Укоріненість у польській історіографії астрономічних цифр чисельності ворожих щодо польського війська армій, котра до того часу не зазнавала верифікації, мала також ідеологічну основу. Зображення в романтизованій візії минулого гігантських армій ворога, яким протистояла жменька шляхетних борців-патріотів, героїзувало їх “подвиги”. З іншої сторони, зображення багатотисячних мас саме козацько-селянського війська відображало ідеологію шляхетського сарматизму, що глорифікувала тріумф цивілізаційно вищої аристократії над темним примітивним натовпом людей нижчого стану.

Головним інструментом здобуття об’єктивного історичного знання О. Гурка вважав історичне джерело. Саме тому центральною методологічною проблемою в його дослідженнях була робота над критикою джерел і відбору найбільш достовірних з них. Із цих позицій Гурка виступив за перегляд комплексу джерел, що використовувався в польських дослідженнях історії Хмельниччини.

Здійснюючи ревізію фактів, якими оперувала польська історична наука міжвоєнного періоду, О. Гурка зробив висновок про велику кількість видуманих подій, що не мали підтвердження в джерелах і поступово переходили з давніших праць у сучасну літературу. Зокрема, він відзначає написання історичних праць на основі “гарних і бурхливих фантазій” Л. Кубалі, як це, наприклад, стосувалося “Оборони Збаража” Л. Фронся⁴⁶. Також Гурка критикує Александра Чоловського за використання ним, як основних джерел у дослідженнях та полеміці, компілятивних щоденників Маскевича та “апокрифічного” Літопису Величка⁴⁷. Подібні закиди він робив і щодо використання цих джерел у праці В.Томкевича та оцінки ним особи Я. Вишневецького згідно з свід-

ченнями “Громадянської війни з козаками” Твардовського, автор якої, будучи клієнтом князя, виступав його тенденційним прихильником⁴⁸. Натомість В. Конопчинського вчений звинувачував у слабкій орієнтації в джерелах і незнанні історичних фактів⁴⁹. До категорії ненаукових праць, поряд з “Історичними нарисами” Л. Кубалі, О. Гурка зараховував і дослідження періоду Хмельниччини пера Францішка Равіти-Гавронського⁵⁰. Історик також підважував використання в історичних дослідженнях ряду сумнівних джерельних свідчень. Зокрема, він заперечував укорінені в історіографії погляди про полонення Б. Хмельницького Іслам-Гіреєм III у битві під Берестечком, що базувались на поширеній в джерелах плітці від “шляхтянки з під Константинова, як хан прив’язував Хмельницького до коня”⁵¹. В підсумку, О. Гурка закликав більше використовувати іноземні джерела, надавати перевагу в дослідженнях офіційним урядовим даним та піддавати ґрунтовній критиці описові джерела, зокрема, “призначені для широкого кола читачів”⁵².

Зі свого боку, в дискусію про особливості використання історичних джерел, зокрема, в дослідженні чисельності татарського війська, вступив Станіслав Кучинський, що висловлював свою позицію як на публічних дебатах у Варшавському університеті, так і на сторінках “Військово-історичного огляду”. В своїй праці він дослідив особливості традицій наведення чисельності військ у різних європейських і східних джерелах, виділив критерії оцінки їх достовірності і на основі цього провів їх критику. Виокремивши значну групу достовірних джерел щодо наведених у них даних чисельності військ, Кучинський показав їх співзвучність в запереченні “мінімалістичних” даних Гурки. Також він відзначив тенденційність дослідника у відборі джерельних фактів щодо діяльності князя Ієремії Вишневецького та зробив висновок про занадто критичний і односторонній підхід О. Гурки до їхніх даних⁵³. Інший критик його ідей – З. Лясоцкі – звинуватив історика в тому, що Гурка, наголошуючи на використанні ним невідомих для науки джерел, насправді жодного з них не використав. “Всі джерела, до яких відсилається доктор, є відомими з праць Кубалі, які О. Гурці подобається називати “новелками”⁵⁴. Також Лясоцкі відзначив наслідування істориком наукових висновків, зроблених В. Липинським щодо ряду історичних джерел.

Такий перегляд історичної візії подій середини XVII ст. як періоду, що викликав чи не найбільше зацікавлення істориків та широкого кола громадськості, тягнув за собою і потребу переосмислення концепцій розвитку цілої польської історичної науки. О. Гурка, підкреслюючи укоріненість у польській історіографії розгляду подій XVII–XVIII ст. з оглядом на “кінцевий результат” епохи – поділи Речі Посполитої, бачив постійний пошук серед фактів минулого оптимістичних “знаків розради”. Вдаючись до аналізу концепцій “песимізму” в польській істо-

ріографії (прихильники якої бачили причини падіння Речі Посполитої “у власній вині”, зокрема у політичній анархії, що була спричинена відсутністю сильної одноосібної влади) та “оптимізму” (що визначали їх в агресії сусідів), він помітив у таких позиціях причини проблем розвитку польської історичної науки. Зокрема, в історіографії після 1918 р. негативні впливи чинила тенденція розглядати “песимістичну” позицію застарілою та неправильною. Також, вбачаючи причини втрати Польщею своєї державності в моральному розкладі “шляхетського народу” та виродженні політичної системи Першої Речі Посполитої, О. Гурка виступив із захистом цих “песимістичних” позицій Краківської історичної школи. Зі свого боку, він наголосив на перетворенні польського народу і його духовному оновленні протягом останніх 150 років, що дозволило полякам власними силами відродити свою державність⁵⁵. Сучасну ж йому науку він називав “історіографією національної безвідповідальності” на противагу якій стояли погляди, “що робили і будуть робити відповідальними народ і особу”⁵⁶. З огляду на відновлення державності, вважав О. Гурка, польська історична наука повинна відмовитися від піднесення за всіляку ціну своїх минулих діянь і тому потребує реалістичного та, часом, критичного підходу до минулого. Такою реабілітацією позицій Краківської історичної школи О. Гурка наголошував на актуальності її ідей в сучасній йому політичній та суспільній ситуації, що потребувала відповідальної праці кожного громадянина по розбудові державності. Ці ідеї повинні були стати підґрунтям концепцій панівного політичного табору Ю. Пілсудського, представники якого наголошували на відродженні польської державності власними зусиллями народу та акцентували на ролі в цьому процесі особи Керівника держави.

Гострота полеміки довкола поглядів О. Гурки і спротив широких кіл істориків спробам підважити укорінені історичні візії, вказала на перебування польської історичної науки на початковій стадії перегляду традицій історіографії бездержавного періоду, що сформувались під впливом романтизації минулого і підпорядкування його політичним потребам боротьби за незалежність. Як зазначив польський історик М. Серейський, реакція істориків засвідчила те, “як важко було відступати від прийнятих поглядів і вирішувати проблеми Речі Посполитої і її падіння, хоча вони вже давно віджили себе в категоріях науки”⁵⁷. В цьому аспекті закономірною є розгортання дискусії саме довкола проблем польсько-козацьких воєн середини XVII ст., що вказало на живучість у польській історичній свідомості бачення минулого польсько-українських стосунків ще крізь призму ідей сарматизму часів I Речі Посполитої. Боротьба довкола старих концепцій привела також до появи нових тенденцій у середовищі польських інтелектуальних та політичних еліт, зокрема, з табору Ю. Пілсудського, акцентувала по-

требу вироблення нових форм бачення минулих і сучасних стосунків польського та українського народів. Використання О. Гуркою різноманітних передових для міжвоєнного періоду дослідницьких методів сприяли отриманню багатьох цінних і для сучасної історичної науки даних. Методи ж роботи історика з джерелом дали змогу сформуванню більш реалістичний образ минулого. Нові концептуальні підходи, позбавлені багатьох стереотипних оцінок, дозволили побачити історичні події в їх новому ракурсі. Натомість, позиції О. Гурки щодо “ревізюнізму” самої міжвоєнної польської історичної науки знаходилися під впливом ідеології політичного табору санації, що головним своїм завданням ставив “оздоровлення” всіх сторін суспільного життя Польщі і його модернізацію відповідно до світових тенденцій цивілізаційного розвитку.

¹ *Maternicki J.* Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 47.

² *Grabski A.F.* Zarys historii historiografii polski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003. – S. 172–173.

³ *Romek Z.* Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli propaństwowej (1908–1955). – Warszawa: Wydawnictwo Literackie Semper, 2007. – S. 142.

⁴ *Wierzbicka M., Romek Z.* Olgierd Górka // Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 156–157.

⁵ *Ibidem.* – S. 156–157.

⁶ *Górka O.* Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. Część I. 1359–1450. – Warszawa, 1933. – S. 68.

⁷ *Górka O.* Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym Wschodzie. – Warszawa, 1933. – S. 30.

⁸ *Maternicki J.* Historia i historycy... – S. 47.

⁹ *Górka O.* Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski ... – S. 21, 14–15.

¹⁰ *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – Warszawa, 1936. – S. 3.

¹¹ *Górka O.* “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1934. – S. 3.

¹² *Ibidem.* – S. 8.

¹³ *Ibidem.* – S. 4.

¹⁴ Див. наприклад: *Lasocki Z.* “Ogniem i mieczem” w świetle rewelacji dra Górki. – Kraków, 1934. – S. 14.

¹⁵ *Lasocki Z.* “Ogniem i mieczem” w świetle rewelacji dra Górki. – Kraków, 1934. – S. 3.

¹⁶ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 43.

¹⁷ *Ibidem.* – S. 6.

¹⁸ *Ibidem.* – S. 46.

¹⁹ *Ibidem.* – S. 24.

²⁰ *Ibidem.* – S. 15.

²¹ *Ibidem.* – S. 5.

²² *Lasocki Z.* Czy Skrzetuski był kozakiem. – S. 7.

²³ *Zakrzewski S.* Zagadnienia Historyczne. T. 1. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936. – S. 98–99.

- ²⁴ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 85.
- ²⁵ *Lasocki Z.* Czy Skrzetuski był kozakiem. – Kraków, 1935. – S. 26; *Lasocki Z.* Skrzetuscy. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Heraldyczne, 1937. – S. 24. *Zakrzewski S.* Zagadnienia Historyczne. T. 1... – S. 95–96.
- ²⁶ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 7.
- ²⁷ *Kukiel M.* Zarys historii wojskowości w Polsce. – Poznań: Wydawnictwo KURPISZ S. A., 2007. – S. 119.
- ²⁸ *Tomkiewicz W.* Bitwa pod Kumejkami // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1936. – T. IX – S. 261.
- ²⁹ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 97.
- ³⁰ *Tomkiewicz Wł.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1933. – S. 196–197.
- ³¹ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 108.
- ³² *Kukiel M.* Zarys historii wojskowości w Polsce. – Poznań: Wydawnictwo KURPISZ S. A., 2007. – S. 99.
- ³³ *Tomkiewicz Wł.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1933. – S. 315.
- ³⁴ *Frąś L.* Obrona Zbaraża w 1649. – Kraków, 1932. – S. 27.
- ³⁵ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 113.
- ³⁶ *Ibidem.* – S. 111; *Kubala L.* Szkice Historyczne. Seria pierwsza. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolfa, 1901. – S. 287.
- ³⁷ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 29–30.
- ³⁸ *Ibidem.* – S. 113, 13, 9, 96, 127.
- ³⁹ *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – Warszawa, 1936. – S. 11.
- ⁴⁰ *Ibidem.* – S. 7.
- ⁴¹ *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich ... – Warszawa, 1936. – S. 51.
- ⁴² *Ibidem.* – S. 65.
- ⁴³ *Lasocki Z.* O Tatarach dla Górki. – Kraków, 1935. – S. 18.
- ⁴⁴ *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowożytnej. T. II. 1648–1795. – Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. – S. 412.
- ⁴⁵ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 117.
- ⁴⁶ *Ibidem.* – S. 36.
- ⁴⁷ *Ibidem.* – S. 72–73.
- ⁴⁸ *Ibidem.* – S. 94.
- ⁴⁹ *Ibidem.* – S. 122–125.
- ⁵⁰ *Gawroński Fr. Rawita.* Hetman kozacki B. Chmielnicki: szkic historyczny jego życia i walk. – Lwów: Wydawnictwo Tow. Im. Piotra Skargi, 1914. – S. 108.
- ⁵¹ *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 117.
- ⁵² *Górka O.* “Ogniem i mieczem”... – S. 130–131, 135.
- ⁵³ *Kuczyński S. M.* Tatarzy pod Zbarażem // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1935. – T. VIII. – S. 143–142.
- ⁵⁴ *Lasocki Z.* Czy Skrzetuski był kozakiem. – Kraków, 1935. – S. 7.
- ⁵⁵ *Górka O.* Optymizm i pesymizm w historiografii polskiej. Odwrócenie pojęć. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1936. – S. 14.
- ⁵⁶ *Ibidem.* – S. 30.
- ⁵⁷ *Grabski A. F.* Zarys historii historiografii polski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003. – S. 173.

Тарас ГРИНЕВИЧ

**Ольгерд Гурка і дискусія довкола історії Хмельниччини
в польській міжвоєнній історіографії**

В статті аналізуються погляди польського історика міжвоєнного періоду Ольгерда Гурки на події козацько-польських воєн середини XVII ст. Досліджується перебіг дискусії між польськими істориками щодо нового погляду на проблеми польської історії.

Ключові слова: козацько-польські війни; східна історіографічна орієнтація; політичний табір Юзефа Пілсудського.

УДК 929Гурка:930.1(438)"1918/1919"

Тарас ГРИНЕВИЧ

**Ольгерд Гурка и дискуссия вокруг истории Хмельниччины
в польской межвоенной историографии**

В статье анализируются взгляды польского историка межвоенного периода Ольгерда Гурки на события казацко-польских воєн середины XVII века. Исследуется ход дискуссии между польскими историками вокруг нового взгляда на проблемы польской истории.

Ключевые слова: казацко-польские войны; восточная историографическая ориентация; политический лагерь Юзефа Пилсудского.

УДК 929Гурка:930.1(438)"1918/1919"

Taras GRZYNEVYCH

**Olgerd Gurka and discussion around of history
of the Chmielnicki's War
in Polish Interwar historiographies**

In article sights of the Polish historian interwar period Olgerd Gurka on event cossacks-polish wars of the middle of XVII item are analyzed. The course of discussion between the Polish historians concerning a new sight at problems of the Polish history is investigated.

Keywords: cossacks-polish wars; eastern historiographies orientacion; political party of Juzef Pilsudski.

UDK 929Гурка:930.1(438)"1918/1919"